

Uttalande om akademisk frihet

Detta dokument är en sammanfattning av Akademiernas kommitté för mänskliga rättigheter syn på akademisk frihet och syftar till att tjäna som grund för offentliga inspel och ställningstaganden i såväl konkreta som allmänna frågor om akademisk frihet.

1. Vad är akademisk frihet?

Den akademiska friheten innefattar forskning, utbildning och förmedling av vetenskaplig kunskap. Den gäller enskilda forskare, lärare och studenter, men också forskargrupper, institutioner, lärosäten och forskningsinstitut. Den har en ideal och en reell sida. Idealt råder total frihet när den akademiska verksamheten inte begränsas alls. Reellt råder grader av frihet inom ramarna för begränsade materiella resurser, forskningsetiska hänsyn och demokratiskt fattade beslut. Reellt råder total frihet när det som *kan* göras inom dessa ramar också *får* göras.

Akademisk frihet skyddas av både internationell och nationell rätt och åtnjuter grundlagsskydd i flera länder. Den akademiska friheten för vetenskaplig *forskning* har fyra centrala komponenter. Den första komponenten är rätten att fritt välja vilka vetenskapliga *frågor* som ska ställas. Den andra är rätten att fritt välja *metod* för att besvara dessa frågor. Den tredje är rätten att fritt söka och ta del av *information* och den fjärde är rätten att fritt välja i vilka *kanaler* resultaten av forskningen kommuniceras. Den akademiska friheten innebär därmed också rätten att avvisa vetenskapligt ovidkommande lojalitetskrav, såsom hänsyn till nationella, politiska, ideologiska, religiösa eller kommersiella intressen.

Reellt begränsas dessa valmöjligheter av konkurrens om ändliga resurser. Det är en inskränkning av den reella friheten, inom materiella ramar, endast när valmöjligheterna avsiktligt begränsas av motiv som strider mot de vetenskapliga skälen för forskning. Den enskilda forskarens frihet att välja frågor och metoder kan begränsas av att denna ingår i ett vetenskapligt kollektiv, inom ramen för kollektivets frihet. Möjligheten att välja hur akademisk kunskap förmedlas begränsas i praktiken ofta till etablerade publiceringskanaler och konkurrens om utrymmet i dessa. Detta inskränker den akademiska friheten endast om beslut om vad som publiceras fattas på andra än vetenskapliga grunder.

Den akademiska friheten i den högre *utbildningen* innebär att akademiska lärare har rätt att helt bygga sin undervisning på vetenskaplig grund utan hänsyn till nationella, politiska, ideologiska, religiösa eller kommersiella intressen. Detta gäller även sådana vetenskapliga resultat som enskilda individer, studenter eller andra, kan finna stötande. Även här gäller att den enskilda lärarens rätt att välja ämne, innehåll, eller format i en kurs kan begränsas av

institutionen eller lärosätet, vilket inte hindrar att frihet ändå kan råda för institutionen eller lärosätet som helhet.

Akademisk frihet inom utbildning innefattar också studenters frihet att välja ämnen och utbildningsprogram. Valmöjligheterna begränsas dock av konkurrens och av tillgången på utbildningsplatser. Detta inskränker studenters akademiska frihet om antagningen inte är meritbaserad, eller om utbudet begränsas genom beslut som går utöver den akademiska frihetens gränser.

2. Akademisk frihet och kvalitet

Akademisk frihet bör gälla all akademisk forskning och högre undervisning. Ett skäl för detta är att forskare och lärare är de som är mest lämpade att förstå vad som främjar vetenskaplighet i forskning och utbildning. Det är därför centralt att forskning och högre utbildning organiseras i miljöer som erbjuder sådan frihet. Som en viktig konsekvens härav bör akademisk frihet gälla lärosäten eller forskningsinstitut som sådana. Lärosäten och institut bör alltså ha en mycket långtgående *institutionell autonomi* gentemot maktavare och det omgivande samhället. De fattar sina egna beslut om forskning, undervisning och inre organisation, grundade på deras förståelse av vetenskaplighet.

Inom ramen för denna autonomi kan friheten fördelas på olika sätt mellan den enskilda forskaren, de vetenskapliga disciplinerna och lärosätets eller institutets ledning. Detta betyder att friheten för den enskilda forskaren ibland begränsas av ordningar beslutade på en högre nivå. Det är akademins egen sak att fatta beslut om sådana begränsningar. Det ligger emellertid i den akademiska frihetens anda att lärosätet eller institutet delegerar en hög grad av frihet till den enskilda forskaren och läraren.

Autonomi gentemot maktavare är inte i sig en garanti för att de beslut fattas som bäst främjar forskning och utbildning, i synnerhet som autonomi också kan motiveras av andra skäl, till exempel organisatoriska eller ekonomiska. Det är därför också centralt att lärosäten och institut i hög grad styrs *kollegialt*. Detta innebär att kollegier av forskare och lärare har stort inflytande över beslut som rör dem, genom att själva fatta sådana beslut eller på annat sätt ha kraft att påverka dem, till exempel när det gäller att utse akademiska ledare. Kollegialt styre är en förutsättning för att ett lärosäte eller institut fattar sådana beslut som främjar dess forskning och undervisning. Även studentinflytande bör härvidlag ses som en del av den akademiska friheten.

3. Akademisk frihet och demokrati

Välinformerade och kunniga medborgare är en av grunderna för att ett demokratiskt samhälle ska fungera väl. En förutsättning för att nå den ambitionen är att forskning, nya rön och nya upptäckter förmedlas till medborgarna. Universiteten har en avgörande roll som förmedlare till alla delar av samhället och befolkningen. För att förverkliga de ambitionerna måste universitet och högskolor vara oberoende av politiska och kommersiella intressen.

I en tid dominerad av snabba tekniska förändringar och alltmer avancerad datateknologisk forskning, ofta följda av genomgripande samhällsförändringar, är det särskilt viktigt att medborgarna har tillgång till kunskap. Detta är också nödvändigt för att kunna genomskåda desinformation som sprids via digitala system och nätverk.

Fria universitet och fri forskning kan ge medborgarna den information och kunskap som behövs för att fatta beslut och ta ställning, både som väljare och som upplysta medborgare.

Akademisk frihet bidrar till att göra oberoende kunskap tillgänglig för medborgarna. Även journalistiskt arbete bidrar till detta, och därför går akademisk frihet och pressfrihet hand i hand. Också en fungerande skolundervisning bidrar till en grundläggande kunskapsnivå hos befolkningen. För att akademien ska kunna fullgöra sina tjänster för demokratin är det viktigt att vetenskaplig kunskap kan bildas fritt och rigoröst och att den kan förmedlas fritt till det omgivande samhället. Det är likaså viktigt att högre utbildning och den vetenskapliga processen har legitimitet i samhället. För denna legitimitet är det i sin tur viktigt både att resultaten har hög kvalitet och att vetenskaplig verksamhet uppfattas som fri. Akademisk frihet har därmed både en teknisk-ekonomisk roll att spela i samhället *och* en politisk roll för demokratin främjande.

I omvänd riktning ligger det i demokratin intresse att garantera en hög grad av reell akademisk frihet, just för att denna tjänar demokratin. Det åligger därför en demokratiskt vald regering att agera för främjandet av akademisk frihet, och därmed också att avhålla sig från agerande som hotar, eller minskar den eller skapar osäkerhet kring dess bevarande. Det är därför av stor vikt att politiker i en demokrati har god förståelse av vad akademisk frihet består i. Ett ansenligt stöd till nyfikenhetsstyrd forskning är en indikation på akademisk frihet, såvida den inte har vetenskapligt omotiverade gränser eller samtidigt snedvrider forskningsstödet till förmån för ett vetenskapsområde framför ett annat.

Akademiska fri- och rättigheter är besläktade med medborgerliga fri- och rättigheter utan att helt sammanfalla. En lärare eller forskare får inte utnyttja alla sina medborgerliga rättigheter i sin yrkesutövning. En lärare får inte i sin undervisning torgföra politiska eller utomvetenskapliga åsikter. Detta skulle utgöra ett missbruk av den akademiska friheten. Ett hinder mot detta begränsar alltså inte den akademiska friheten. Samtidigt har läraren eller forskaren rätt att som medborgare uttrycka sina åsikter utanför akademien utan att genom detta riskera sin akademiska ställning så länge som yttrandena faller inom lagens ramar. En person med förtroendeuppdrag inom akademien har ett ansvar för att offentligt uppträda så att förtroendet för akademien inte skadas.

4. Den akademiska frihetens legitima gränser

Det är inte en begränsning av den reella akademiska friheten att neka forskare eller forskargrupper resurser för forskning om sådana beslut inom givna materiella ramar är grundade helt på vetenskapliga överväganden. Det hindrar inte att vissa begränsningar av annat slag kan vara berättigade. Det finns ett legitimt intresse hos ett samhälle som finansierar

forskning och undervisning för det allmänna bästa att ha ett övergripande inflytande över verksamheten också för det allmänna bästa. Detta måste balanseras mot kravet på akademisk frihet, vilket samtidigt innebär att den akademiska friheten inte kan vara total. Akademisk verksamhet omges därför av berättigade begränsningar, såväl negativa som positiva.

De negativa begränsningarna handlar om vad forskare eller lärare inte får göra. En del av begränsningarna gäller den vetenskapliga processen, såsom forskningsetiskt grundade förbud. Andra begränsningar är substantiella, innebärande hinder mot forskning vars resultat befaras kunna få negativa konsekvenser för samhället och dess medborgare. Det rör sig om begränsningar som kan vara motiverade av etiska eller strategiska skäl. Det är av väsentlig betydelse att det finns en konsensus kring dessa överväganden efter en levande och kontinuerlig dialog mellan forskare och samhället. Gränsdragningen mellan dessa inskränkningar och sådana som är ideologiskt motiverade kan vara svår att göra. Risker finns att politiskt beslutade begränsningar leder till inskränkning av den akademiska friheten. Ytterst måste detta avgöras i en öppen diskussion och där ligger det i den akademiska frihetens anda att forskares och lärares uppfattningar tillmäts stor vikt.

De positiva begränsningarna gäller sådant som staten kräver att forskare och lärare *ska* göra. Det är en följd av den styrning av forskning och högre utbildning som finansieras genom offentliga medel. Viss möjlig forskning och högre utbildning erhåller finansiering och annan inte. Detta utgör inte en begränsning av den akademiska friheten om valet mellan stöd till alternativa förslag grundas på vetenskapliga skäl. Beslut om stöd till forskning kan också motiveras utifrån uppfattade *samhälleliga behov*. Vad som är samhällets behov är delvis en värdefråga, men innehåller i konkreta fall alltid också faktafrågor som behöver besvaras, och dessa bör besvaras på vetenskaplig grund. Dessutom måste *identifieringen* av den forskning som kan ge svar på de relevanta frågorna och lösningar på de samhälleliga problemen *själv* vara vetenskapligt grundad. Det ligger därför i den akademiska frihetens anda att det vetenskapliga samfundet har ett mycket stort inflytande över beslut om finansiering av forskning och högre utbildning. Det är alltid en inskränkning av den akademiska friheten om forskning eller högre utbildning *förhindras* i strid mot vetenskapliga överväganden i fall där ekonomiska resurser för forskning finns.

5. Hoten mot den akademiska friheten

Hoten mot den akademiska friheten kan komma från flera håll, till exempel från statsledningen, liksom från professionella politiker utanför regeringen såväl i riksdagen som i regionala och lokala församlingar, från kommersiella intressen samt från extremistiska grupper eller individer.

Hoten från politisk styrning av utbildning eller forskning kan uppträda som stark politisk styrning av utbildning eller forskning. Den kan uppträda som opåkallad inblandning i de akademiska lärarnas och institutionernas rätt och möjlighet att självständigt bestämma undervisningens innehåll, och den kan visa sig som långtgående inblandning i forskarnas

ämnesval, forskningsfrågor och metoder. Ansatser från statsledningen att förbjuda eller föreskriva någon viss teori, doktrin eller forskningsinriktning är exempel.

Indragning av finansiering av utbildning eller forskning bör räknas som inskränkning av akademisk frihet om valet av indragning inte på ett rimligt sätt kan motiveras med bristande resurser, och inte heller kan motiveras vetenskapligt. Likaså kan långtgående initiativ till öronmärkta satsningar från myndigheter eller anslagsgivande organisationer vara ett sätt att inskränka den akademiska friheten, genom ett undandragande av resurser från annan utbildning eller forskning. Bristande motivering och bristande kommunikation med vetenskapssamfundet kännetecknar sådan inskränkning. Dessutom är en hög andel nyfikenhetsstyrd forskning av värde för att upprätthålla bredden i den samlade vetenskapliga kompetensen, liksom för att upprätthålla vetenskaplig långsiktighet, vilken bäst tjänar det allmänna bästa.

Den akademiska friheten kan också hotas genom styrformen för lärosäten eller institut. Ett styre som är ett redskap för statsledningen, eller för andra ideologiska, religiösa eller ekonomiska intressen, utgör ett latent hot mot den akademiska friheten för de forskare och lärare som berörs. Beslut om strukturella förändringar av styrformerna som minskar forskares och lärares inflytande över organisation och beslut utgör i sig en inskränkning av den akademiska friheten. Det gäller både beslut som undergräver institutionell autonomi och som minskar graden av kollegialt styre.

Ett hot mot den akademiska friheten kan också komma från kravet på att forskningen och undervisningen allmänt ska vara till omedelbar nytta, särskilt om denna nytta är snävt definierad i förhållande till kommersiella eller politiska intressen och begränsas till sökandet efter svar på för tillfället aktuella samhällsutmaningar eller tekniska möjligheter. Likaså kan osäkerhet om finansiering utgöra ett hot mot den akademiska friheten då det kan driva lärosäten, institut eller enskilda forskare att av andra skäl än vetenskapliga välja bort vissa ämnen eller områden.

Ytterligare ett hot mot den akademiska friheten kommer från extremistiska och anti-vetenskapliga grupper eller individer, inom eller utom landet, och riktas mot enskilda forskare och lärare. Akademiker utsätts allt oftare för trakasserier och personlig förföljelse. Detta kan ske genom sociala medier eller genom direkt konfrontation från extremister som ogillar deras forskning eller undervisning. Dessa hot kan också vara fysiska hot till liv och hälsa, riktade mot akademiker själva eller deras närstående. Forskare och lärare måste erbjudas stöd och skydd i sådana fall, både från sina egna lärosäten eller forskningsenheter och i relevanta fall från polis. Risker att inte erbjudas stöd och skydd utgör i sig ett indirekt hot.

Till sist kan hot mot den akademiska friheten komma inifrån akademien själv. Det kan förekomma ideologiskt motiverad intolerans från medarbetare eller studenter, vilket kan leda till aktioner mot kollegor, lärare eller gästföreläsare; så kallad cancelkultur. Det kan också förekomma ideologiskt motiverad intolerans från ledningen själv för en högskola eller ett

institut. Dessa är verkliga hot, men det är viktigt att inte överdriva omfattningen. Det är ett lika stort eller större hot att förekomsten, eller misstanken om förekomsten, av inom-akademisk intolerans leder till disciplinära åtgärder från statsledningen, vilka officiellt motiveras med skydd för den akademiska friheten men i praktiken inskränker den, genom att exempelvis begränsa yttrandefriheten inom akademin. Inom-akademisk intolerans bör i första hand hanteras inom akademin själv.

Akademiernas kommitté för mänskliga rättigheter
Februari 2025

6. Appendix: viktiga dokument om akademisk frihet

- Wilhelm von Humboldt, 1809/10: 'Denkschrift über die äußere und innere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin', (Promemoria om den yttre och inre organisationen av de högre vetenskapliga institutionerna i Berlin), oavslutat manuskript (<https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/5305/229.pdf>).
- Hermann von Helmholtz, 1877: 'Über die akademische Freiheit der deutschen Universitäten' ('Om den akademiska friheten vid tyska universitet'), tal hållet vid installation som rektor vid Berlins universitet (Friedrich-Wilhelms/Humboldt).
- *AAUP's 1915 Declaration of Principles*, American Association of University Professors.
- FN:s deklARATION om de mänskliga rättigheterna (*Universal Declaration of Human Rights*), 1948, Artikel 19.
- *Europakonventionen*, 1950, Artikel 9, punkt 1.
- FN:s internationella konvention om medborgerliga och politiska rättigheter (*International Covenant on Civil and Political Rights*), 1966, Artikel 19.
- FN:s internationella konvention om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*), 1966, artiklarna 13 och 15.
- *UNESCO Recommendation concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel*, 1997.
- *Magna Charta Universitatum*, Bologna 1998.
- Europeiska Unionens stadga om de grundläggande rättigheterna, 2010C 83/02, Artiklarna 13 och 14.
- *Chicago Principles on Freedom of Expression*, 2014.
- Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, David Kaye (Rapport till FN:s Generalförsamling), 2020. Dokumentet handlar i sin helhet om akademisk frihet.
- Rapporten *Free to Think 2023* från SAR (Scholars at Risk), vilken inkluderar principer för implementering av akademisk frihet i nio punkter.
- *Självständiga lärosäten*, Autonomiutredningen SOU 2008:104, Daniel Tarschys
- *En akademi i tiden – ökad frihet för universitet och högskolor*, Proposition 2009/10:149.
- *The Principle of Universality of Science and Academic Freedom*, International Council for Science (ICSU), 2014.
- *Academic Freedom Index*, årlig rapport om graden av akademisk frihet i världens länder, 2017– (<https://academic-freedom-index.net>).

THE HUMAN RIGHTS COMMITTEE OF SWEDEN'S SCIENTIFIC AND LITERARY ACADEMIES

- *Promemoria om ändringar i högskolelagen för att främja den akademiska friheten och tydliggöra lärosätenas roll för det livslånga lärandet*, 2020, U2020/03053/UH.
- *Forskning, frihet, framtid – kunskap och innovation för Sverige*, Proposition 2020/21:60.
- *Magna Charta Universitatum*, 2020. Uppdatering av 1988 års version.
- EHEA (European Higher Education Area and Bologna process) Rome Ministerial Communiqué, Annex I, *Statement on academic freedom*, 2020 (<https://ehea2020rome.it/pages/documents>).
- *Om akademisk frihet*, av Shirin Ahlbäck Öberg, 2023, SULF:s skriftserie, XLIII (https://sulf.se/app/uploads/2023/03/Skrift_akademiskfrihet_2023_uppdaterad_27mars_23.pdf).
- *Challenges to academic freedom as a fundamental right*, LERU (League of European Research Universities) advice paper, 2023: (<https://www.leru.org/publications/challenges-to-academic-freedom-as-a-fundamental-right>).

Svensk lagstiftning

- Regeringsformen (SF1974:152), 2 kap. 18 § 2 st, 2011 (om forskningens frihet).
- Högskolelagen (SFS 1992:1434, ändrad t.o.m. SFS 2021:1282), 1 kap. 6 § (om forskningens frihet).
- Lagen (SFS 2019:504) om ansvar för god forskningssed och prövning av oredlighet i forskning (särskilt 4–6 §§ om ansvar för god forskningssed).